

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress

Version of May 8, 2022

Csaba KISS

Contents

प्रथमो ऽध्यायः	4
----------------------	---

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥
अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥
जनमेजय उवाच ।

1a cf. Śivadharmaṃ 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K₀₇ ff. 209v–211v, K₀₃ ff. 227v–229v; M ff. 1r–3v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] C₉₄C₄₅^PC₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °न्तमन्त° C₄₅^{ac} • °पारं] CK₀₇ME ; °पारं K₈₂K₁₀K₀₃ 1b सुसूक्ष्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; °जगत्सुसारं C₀₂ , °जगत्सुसारं K₁₀ , °जगत्सुसारम् K₀₃ 1c °भिरासमग्रं] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) 1c वृष°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °वृषो C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; सहस्राध्यायमु° C₀₂ ; सहस्राध्यायरु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇M^P ; पर्वचास्य C₄₅ , पर्वमस्य C₀₂K₀₃M^{ac}E • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; भारतसंहिता C₀₂ , भारतसंहितं K₀₃ , नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em. ; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छे C₀₂ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₀₃ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M , अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; वैशम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em. ; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄C₄₅K₀₇K₀₃E , जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄^{ac} , जनमेजयेन यत्पूर्वं C₀₂ , जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂ , जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀ , जनमेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; तच्छृणु त्वम° C₀₂ , ×××× K₁₀ , तच्छृणु स्वम° K₀₃ • °तन्द्रितः] C₀₂K₈₂ ; °तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₀₇K₀₃ME , ××× K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; जनमेजय C₀₂

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]*

ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥

4ab = MBh 13.112.9ab

4a भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; भचावं सं C₀₂ , भगव सं K₀₃ , भगवं सं M • °धर्मज्ञ] CK₁₀K₀₇ME ; °ज्ञ K₈₂ , °धर्मज्ञः K₀₃ 4b °विशारद] C₉₄K₁₀K₀₇K₀₃ ; °विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂E , °विशारदम् M 4d अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; अस्ति धर्मः C₄₅ , अस्ति धर्म C₀₂M , अधर्म K₀₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₀₃ME ; परो गुह्य C₄₅ , परं गुह्य C₀₂K₈₂ , परगुह्यं K₀₇ 5a द्वैपायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; द्वैपायनं C₀₂ • °मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मुखोद्गीर्णं C₀₂ , °मुद्गीर्णं K₀₃ , मुखं गीर्णं M^{ac} , मुखार् गीर्णं M^{pc} , मुखोद्गीर्णं E 5b धर्मं वा यद्वि] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; धर्मं यत्तद्वि C₄₅ , धर्मवत्य द्वि C₀₂ , धर्मं वा यद्वि K₀₃ , धर्मवाक्यं द्वि M • °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °त्तमः C₀₂ , °तमः M 5c हि मे तृप्तिं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; हि मे तृप्ति K₀₃ , प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; यत्नात्त*न C₉₄ , यत्ना तपोधनः C₀₂ , यत्ना तपोधन K₀₃ , यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M^{pc}E ; omitted in M^{ac} 6a राजन्नं] C K₈₂K₁₀K₀₇E ; राजनं K₀₃ , राजनं M 6b °ख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °ख्यानमुत्तमम् C₄₅ , °ख्यानमुत्तमम् C₀₂ , °धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₀₃ (unmetr.) 6c °प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M E ; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °र्म C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M E ; शृणोत C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; मै C₄₅ 7a °कर्तारं] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °कर्तन्तं K₁₀ 7b °व्रतं] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E ; °व्रतं M • °यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME ; °यन C₀₂ , °यणः K₈₂ , °यनं K₀₇ , °यणं K₀₃ 7d °परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; °न्वितम् C₀₂K₀₃ , °परं K₁₀ 8a °र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °र्थं प्रश्नैकं C₉₄K₀₃ , °र्थप्रश्नैकम् C₀₂E , °र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₃ME ; प्रभुं C₀₂ , प्राभं K₀₇ 8c °धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇K₀₃ME ; °*रो C₉₄ , °धरा K₁₀ 8d °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °न्वितं C₀₂K₀₃M 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇M ; ज्ञेयं C₄₅C₀₂ , ज्ञेय K₀₃ , भूयो E 9b °वर्णं] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; °वर्णां E • °वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₃ME ; °वर्जितं C₀₂ , °वर्जिताः K₀₇ 9c °व्यञ्जनं] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; °व्यञ्जनं E 9cd °मुक्तमक्षं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मुक्तं अक्षं C₄₅ , °मुक्तं अखं K₀₃ , °मुक्तं अक्षं M 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₀₇E ; किमतः परम् C₄₅C₀₂ , किमतत्परं K₁₀K₀₃M

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।

निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३॥

कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।

सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४॥

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

10a °च्चार्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME ; °चार्य° C₀₂K₀₇K₀₃ 10ab °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇K₀₃ME ; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलम् C₀₂, °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; किमतः परम् C₄₅M, किमतत्परं C₀₂K₀₃ 11 °राग उवाच] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; °रागोवाच K₀₃ 11a देहे क्ष°] C₉₄C₀₂K₀₇ ; देहात्क्ष° C₄₅, देहक्ष° K₈₂K₁₀K₀₃ME • याते] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; यान्ते K₀₃ 11b °ग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °ग्निशिवादिभि C₀₂, °ग्निं शिःदिभि K₀₃ 11c °दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °दूते C₀₂K₀₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ ; नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; निरञ्जन C₀₂ 12a °पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °पाशे C₀₂, °पाशै K₀₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ME ; बद्धो C₄₅, बद्ध K₀₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc}E ; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₀₃, निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्] CK₈₂K₀₇K₀₃ME ; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वर्ग C₀₂K₀₃M • स] CK₈₂K₀₇K₀₃E ; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; यान्ति CE 12e संशयं] CK₀₇ME ; संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₀₃ 12f °तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M E ; °तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; omitted in K₈₂^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M^{pc} ; अतिशंसयकष्टन्ते C₉₄, अतिशंसयकष्टम्मे C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो मो K₀₃ 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₀₃ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °ज्ञेय C₀₂K₁₀K₀₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैस्तु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₀₃ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° C₀₂E • °हेतुः] C₄₅ ; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME, °हेतु C₀₂, °हेतु K₀₃ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शरीरस्य C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] M ; उत्पत्तिर्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E, उत्पत्तिर्नि° C₀₂K₀₃ • च यत्] CK₈₂K₀₇ME ; च यः K₁₀, यत् K₀₃ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; सुकृतकृतन् C₀₂, सुकृत K₀₃ • चैव] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; वापि K₀₃ 14d °हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °हृतः C₀₂

तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।

15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; तेनेव C₀₂K₀₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सा यान्ति C₀₂K₀₃ , सा याति M 15b वा] CK₁₀K₀₇ME ; च K₈₂K₀₃ 15c सुखं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सुखं M • °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇M ; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र] CK₈₂K₀₇ME ; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; देहे C₀₂ , देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः] em. ; यं कालपाशमित्याहु C₉₄C₄₅K₈₂ , कालपासेति सत्त्वाह C₀₂ , यं कालपाशमित्याहु K₁₀K₀₇E , कालपाषेति ऽपस्त्वेह M 16d °व्रत] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅M ; किञ्चिद्वि° C₉₄^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇E , किद्वि° C₉₄^{ac} , किञ्चि जि° C₀₂ 17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; ***** ऽम त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled) कथं द्विज C₀₂ 17c कालपाशं च] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; कालपाषेति M 17d वेत्तुमर्हसि] CK₈₂K₁₀ ; वेत्तुमर्हसि K₀₇ , वेत्तुमर्हसि ME 18a कला°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; काला° C₀₂K₈₂ • °कालं च] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °कालश्च ME 18b °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E ; °कला C₄₅K₀₇ , °विधिं K₈₂ , °कलाः M 18c त्रुटिद्वयं] C₉₄C₀₂K₀₇E ; त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀ , त्रुटिद्वयं K₈₂M • °मेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇ME ; °मेवस्तु C₉₄ , °मेषद्वि° K₈₂ 18d निमेषद्वि°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; निमेषाद्वि° M 19a °गुणिता] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुणितं M 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वै त्रिंशता C₄₅ , काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂ , काष्ठान्वै त्रिंशति M 19c मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇M ; मुहूर्त C₄₅ , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मानुषश्च C₀₂ • °त्तम] CK₈₂K₀₇^{pc}E ; °तमः K₁₀M , °त्तमः K₀₇^{ac} 20a मुहूर्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मुहूर्ता M , मुहूर्त E 20c °रात्रं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °रात्र M 20d °नीषिणः] C K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नीषिण M 21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मास C₀₂ • °मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मासश्च C₀₂E , मासाहुः M 21b काल°] CK₈₂K₁₀ME ; कला° K₀₇ 21c शतं] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; शत° E 21b मानुष°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मानुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) 22 (षष्टिं ... संज्ञितः)] CK₈₂K₀₇ME ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 22a षष्टिं चैव] CK₀₇M ; षष्टिं वर्ष° K₈₂ , omitted in K₁₀ , षष्टिश्चैव E 22b °युगः] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀ , °युग ME

द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।

29ab ≈ Umāmaheśvarasaṁvāda 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः

22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀ , कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा
 कलिसंख्यातो E 22d द्वापरो युग संज्ञितः] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀ , द्वापरः युगः संज्ञिकम् M,
 द्वापरे युग संज्ञितः E 23 (त्रेता ... एकसप्ततिः)] CK₈₂K₀₇ME ; omitted in (eyeskip to from 21d to
 24d)K₁₀ 23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E ; त्रेता C₀₂M, omitted in K₁₀ , त्रेता K₀₇ • त्रिगुणा] CK₈₂K₁₀K₀₇
 E ; तृगुणो M • ज्ञेया] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; ज्ञेयः M 23b • युगः] CK₈₂K₀₇M ; omitted in K₁₀ , • युग
 E 23d ह्ये] CK₈₂K₁₀ME ; हे° K₀₇ • • सप्ततिः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; • सप्तति M 24 (मन्वन्तरस्य ...
 संख्यया)] CK₈₂K₀₇ME ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 24a चैकस्य] CK₈₂K₀₇M^{pc}E ;
 omitted in K₈₂K₁₀M^{ac} 24b • क्तं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; • क्त M 24c कल्पो] C₄₅ ; कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇
 ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; न्वन्त° M^{ac}, मन्वन्त° M^{pc} 24d • दश] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₀₇ME ; • दश° C₄₅, omitted in K₁₀ • संख्यया] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; शंखया M 25b • आहः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ME ; • आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₀₇ ; करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः
 C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂ 25d • दर्शिभिः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; • दर्शिभि M 26a प्रलीयन्ते] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ME ; प्रलीयते C₄₅ 26b सर्वं च°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्वश्च° M 26c अहागमे] CK₈₂
 K₀₇ ; अहाग× K₁₀ , अहागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d • पद्यन्ते] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; • पद्यति
 M 27a • र्ध°] CK₈₂K₀₇ME ; • र्ध K₁₀ 27cd • वाहुर्भृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; • वाहु भृ° C₀₂K₁₀M
 27d महर्षयः] CK₈₂K₁₀E ; महयः K₈₂^{ac}, महर्षयः K₀₇, महर्षिभिः M 28a • आर्क°] CK₈₂K₁₀K₀₇
 M^{pc}E ; • आर्का° M^{ac} • • तारेन्दु] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; • तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विहः C₀₂, दृश्यते त्विहः M 28c • त्वैव] C₉₄K₈₂K₀₇E ; • त्वेव C₄₅
 K₁₀M, • त्वेह C₀₂ 28d • श्रमं] CK₈₂K₀₇E ; • श्रमो K₈₂^{ac}, • श्रामन् K₁₀, • श्रामो M • विद्महे]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; विद्महे C₄₅, विद्यते M 29b कालः] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; काल E

कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३०॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१॥
 [परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुद्धं वृन्दमेव च ॥ १:३३॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५॥

29 ≈ Kūrmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7 34ab = Brahmaṇḍa-purāṇa 3.2.101

29c कालस्य] CK₈₂K₁₀K₀₇M^{pc}E ; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; वशगा E 29d कालवशकृ°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; कालो वशकृ° M 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; देवराज ME • °त्तम] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °त्तमः M 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; काल C₀₂K₁₀K₀₇ME 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅ ; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₀₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a श्रुतं वै] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रुतो वः M • °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चक्रस्य C₀₂, °चक्रतु M 32b विनिःसृतम्] corr. ; विनिसृतम् CK₈₂K₁₀K₀₇ME (unmetr.) 32c परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धं च C₉₄, परार्धश्च M^{ac}, परार्धश्चे M^{pc} • परं चैव] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धैव M 32d वः] C K₈₂K₁₀K₀₇M^{ac} ; नः M^{pc}, यः E • °दीपितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; omitted in K₈₂ 33b सहस्र°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; साहस्र° M • °युतं] CK₈₂K₀₇M E ; °तन् K₁₀ 33cd कोटिम°] CK₈₂K₁₀ME ; कोटिर° K₀₇ 33d °बुद्धं] CK₈₂K₁₀ME ; °बुद्धं K₀₇ 34a निखर्वं च] CK₈₂K₀₇E ; निखर्वं तु K₁₀, निसर्वश्च M 34b शङ्कुः] corr. ; शङ्कु CK₈₂K₁₀K₀₇M, शङ्ख E • पद्मं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; पद्म M 34cd (समुद्रो ... तथा)] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; omitted in E 34c समुद्रो] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; समुद्र° M • मध्यमन्तं च] CK₈₂M ; मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तश्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₀₇, omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्धपरद्वेगुणाम् M 35 (सर्वे ... विधीयते)] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; omitted in E 35b परार्धं] K₀₇ ; परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्ध° C₉₄, omitted in E 35c परार्ध°] CK₈₂K₁₀ME ; परार्ध K₀₇ 35d °संख्या] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °संख्या M

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥
[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥
[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसहा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₀₇^{pc}; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₀₇^{ac}, परात्परतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E 36e °वेद°] C₉₄E; °वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇ (unmetr.), °वेदा K₈₂, °वेदैः M 36f °आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂; °आख्यातं C₀₂K₁₀K₀₇ME • °त्तम] C K₈₂K₁₀K₀₇E; °तम M 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् CK₈₂K₁₀E, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K₀₇, प्रमाणञ्चापितां कति M 37d सूर्यस्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇E; यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M; महीम् C₉₄, मही K₁₀K₀₇E 38a ब्रह्मा°] CK₈₂K₁₀K₀₇E; ब्रह्मा° M • प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₀₇M; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं क°] K₈₂K₁₀E; शक्या क° CK₀₇, सक्पाङ्क° M 38c देवास्ते] CK₈₂K₁₀K₀₇E; देवतापि M 38d मानुषाणां च] CK₈₂K₁₀K₀₇E; मानुषान्छ M^{ac}, मानुषानाञ्छ M^{pc} 39c पुराख्यातो] CK₈₂K₁₀K₀₇; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा°] CK₈₂K₁₀K₀₇E; शिवाण्ड° M^{ac}, शिवाण्डे° M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः C₉₄C₄₅K₀₇, सर्वेषामेव भूरिताः C₀₂, सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामेव भूरिणाम् K₁₀, सर्षपा इव भाविता M, सर्वेषामेव भूर् इमां E 40c दिशा°] CK₈₂K₀₇ME; शिवा° K₁₀ 40d ब्रह्माण्डे] CK₈₂K₁₀K₀₇E; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; य च कीर्तितम् C₄₅, कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः] K₀₇; साहासह CK₈₂K₁₀ME • सहः सद्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇; सहः सज्ञा C₄₅, सहो सद्यः M, सहः सज्ञो E 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; विसह C₀₂M • सहा] M; सभा C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇, सभाः C₄₅, सता E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₀₇M; प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M; प्रसहः C₀₂, सप्रहः E • सानुः] CK₈₂K₁₀; सानु K₀₇ME 41d पूर्वतो] CK₈₂K₁₀K₀₇M; पूर्वतो E

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥ ☒
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोनयः । ☒ ☒

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥ ☒
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः । ☒
भरणो भवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

42a भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}M$; भास \times C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; भानु C_{45}
M 42b द्युतिमो] $CK_{82}K_{10}M$; द्युतिनो $K_{07}E$ 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दीप्ततेजाश्च
तेजश्च C_{45} , दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.) , दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] CK_{82}
 $K_{10}K_{07}E$; तेजतेजयह M 43a आग्नेये] $CK_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_{07} , आग्नेर्ये M • त्वेतदा •] C
 $K_{82}K_{10}K_{07}E$; त्वेचमा M 43b शृण्वथ] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; शृण्वथ M • द्विज] $CK_{82}K_{07}ME$; द्विजः
 K_{10} 43d संयमो] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_{07}$, यमुना K_{82}
 , यमतो M , यमुना • E • यमः] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; यन M 44a संयनो यमनोयानो] K_{82} ; संयमो
यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_{07} , यमियुग्मा यनो यानः
M 44b यनियुग्मा यनो यनः] K_{10} ; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} ,
यनियुग्मा नयो यमः K_{07} , दशमा याम्यमाश्रुता M , यनियुग्मा नयोनय E 44c नगना नन्दो] C_{94}
 $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}M$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M , नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] K_{10}
 M^{ac} ; नगरोगननन्दनः $C_{94}K_{07}$, नगरोनगननन्दनः C_{45} , नगरो \times नन्दनः C_{02} , नगरोगननन्दनः
 K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोन्नगननन्दनः E 45a नगर्भो] $CK_{82}K_{07}E$; नृगर्भो K_{10} , नगर्भ M
• गहनो गुह्यो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गुहनो गुह्य M , गहनो गुह्यो E 45b गूढजो] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; गुडजो
M • तत्परः] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; तत्परम् M 45c वारुणेन] $CK_{82}K_{10}K_{07}M$; वारुणे च E 45d शृणु]
 $K_{10}M$; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, शृङ्गे C_{02} , मृद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भ •] corr. ; बभ्रं सेतुर्भ • $C_{94}C_{45}$
 , बभ्रं सेतु भ • C_{02} , बभ्रः सेतु भ • K_{82} , बभ्रं सेतुर्भ • K_{10} , बभ्र सेतुर्भ • K_{07} , बभ्र सेतु भ • M
 , बभ्रन्सेतुर्भ • E 46b प्रभवोद्भव •] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रभवोभव • M • •भाजनः] $CK_{82}K_{10}K_{07}M$;
•भाजन E 46c भरणो] $C_{45}K_{07}$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणा $C_{02}E$, भरणा K_{10} , भरणः M 46d दशैते]
 $CK_{82}K_{10}E$; दशैते K_{07} , दशैता M • •आलयाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; •आलया ME 47a नृगर्भो] C
 $K_{82}K_{10}K_{07}E$; नृगर्भा M • •गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; •गर्भाश्च $C_{02}K_{82}ME$ 47b देवगर्भो] $CK_{82}K_{10}$
 $K_{07}E$; देवगर्भ M

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।

सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥ ☒ ☒

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः । ☒

इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।

अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।

शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।

47c °गर्भश्च] CK₁₀K₀₇E ; °गर्भाश्च K₈₂ , °गर्भोश्च M 47d वृषाङ्गो] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; वृषाङ्गो M • वृषभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; वृष*° C₀₂ 48a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; वृषञ्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्छ तथा सत्य° E 48b वृषजो वृषनन्दनः] CK₁₀K₀₇E ; वृषनन्दनः K₈₂ , दशनायक वायवे M 48cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E ; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज C₀₂K₁₀ , नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K₀₇ , कीर्तितो यं मया द्विज यथा तथ्येन सुव्रतः M 49a सुलभः] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; सुलभः E • सुमनः] CK₈₂K₁₀E ; सुमनाः K₀₇ , सुमनो M • सौम्यः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सौम्य M 49c सत सत्य] CK₀₇ ; सत्यसत्य K₈₂ , सुत सत्य K₁₀ , सुतः सत्य M, सत सत्या° E • लयः] CK₈₂K₁₀ME ; लयं K₀₇ 49cd शम्भुर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; शम्भु द° C₀₂K₈₂K₀₇ , शम्भुर्द° M 49d °नायकमु°] C K₈₂K₁₀K₀₇M ; °नायक उ° E 50a वज्र] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; वज्रः M 50b °वर्षणः] CK₈₂K₁₀M ; °*र्षणम् K₀₇ , °दर्य्य च E 50c इलनो वलिनो ब्रह्मा] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; इलिनो वलिनो ब्रह्माः M 50d दशे°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; दशै° C₄₅C₀₂K₁₀ , दिशै° M • नायकाः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; नायका M 51a अपरो विमलो मोहो] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; अपरः विमला मोहा M 51b निर्मलो म°] em. ; निमलो म° C₉₄ , निर्मलोन्म° C₄₅K₀₇ , निर्मलोन्म° C₀₂E , निमलोन्म° K₈₂K₁₀ , निर्मलोन्म° M 51c अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; अक्षयाश्चाव्ययो C₀₂ , अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E 51cd विष्णुर्व°] C₉₄C₄₅K₀₇E ; विष्णु व° C₀₂K₈₂M, विष्णुर्व° K₁₀ 51d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₀₇ ; मध्यमो दश C₀₂K₈₂ , वरवर्षणः K₁₀ , मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E 52a सर्वेषां] CK₈₂K₁₀ME ; सर्वेषा K₀₇ • दशमीशानां] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; दशरीशानां E 52b परिवार°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ME ; परि° C₄₅ , परिवारं K₈₂ 52d सहस्रैः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सहस्रै M • °वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारिता C₀₂ , °वारितः M, °वारिताः E 53ab एकैकम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; एकैकं म° C₀₂K₈₂M 53b परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; परिवारितः M, परिवारितमाः E

अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभूतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।

53c अयुतं] E ; अयुतैः CK₈₂K₀₇M, अयुतैः K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] CK₈₂K₁₀E ; प्रयुतैः वृन्दैः K₀₇, प्रयुतैर्भृत्य M 53d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em. ; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतैः नियुतैः वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E 54a परीवारो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) 54b नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; नियुत C₀₂ • च] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; चः K₀₇^{ac} 54c कोटिभिर्दशकोट्येन] C₉₄C₀₂E ; कोटिभिः दशकोट्येन C₄₅, कोटिभिर्दशकोट्येन K₈₂K₀₇, कोटिभिर्दशकोट्येन K₁₀, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभिः दशकोटिकम् M 54d एकैकः परिवारितः] C₄₅K₈₂E ; एकैकः परिवारितः] C₉₄, एकैकपरिवारितः C₀₂K₁₀K₀₇, एकैकपरिवाराणां M 55a दशकोटिषु एकैकं] C₄₅C₀₂K₁₀E ; दशकोटिषु एकैकं C₉₄K₈₂K₀₇, दशकोट्येषु एकैकं M 55b वृन्दवृन्दभूतैर्वृतम्] CK₁₀ ; वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K₈₂, वृन्दवृन्दभूतैः वृतं K₀₇, वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E 55c वृन्दवर्गेषु] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; वृन्दवर्गभिः तैः वृतम् M 55d खर्वभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀ ; खर्वभिः परिवारितम् K₀₇, खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E 56a खर्ववर्गेषु एकैकं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; खर्ववर्गेव एकैकम् M 56b दशखर्वगणैर्वृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; दशखर्वगणैः वृतम् C₄₅, दशखर्वगणे वृतं K₀₇, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E 56c °खर्वेषु] CK₈₂K₁₀ME ; °गर्वेषु K₀₇ 56d शङ्कुभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; शङ्कुभिः परिवारितः E 57a पृथगेकैकं] em. ; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ME, पृथगेनैव C₄₅ 57b °वारितम्] K₈₂M ; °वारितः CK₁₀K₀₇E, °तं K₈₂^{ac} 57d समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ME ; समुद्रैः C₉₄, दमुद्रैः] C₄₅ • °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; °वारितः E 58a तथै°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; तथै° C₀₂ 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK₈₂M ; मध्यसंख्यैस्तु तैः वृतम् K₁₀, मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K₀₇, मध्ये शङ्क्यायुतैर्वृतः E 58c मध्यसंख्येषु] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मध्यसंख्यो च M, मध्ये शंखेषु E 58cd एकैकमनन्तैः] CK₈₂K₁₀E ; एकैकं मनतैः K₀₇, एकैकं अनन्तैः M 58d °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇M ; °वारितः E 59b परार्धपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; परार्ध°°°रितम् C₀₂, परार्धैः परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E 59d °वारितम्] C K₈₂K₀₇M ; °वारिवारितं K₁₀, °वारितः E

एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्बुवतो मम ।

चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥

कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।

अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥

प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।

ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।

तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥

62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व°, and the folios that may have contained verses 1.62d–2.22 are missing.

59e कथितो] CK₈₂K₀₇M ; कथितो K₁₀ , कथिता E 59f शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; शक्य C₀₂ • सांख्यमु°] C₉₄C₀₂K₁₀M ; सांख्यमु° C₄₅ , स्यख्यमु° K₈₂ , संख्यमु K₀₇ , संख्यामु° E 60a प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₀₇ME ; प्रमाणं C₉₄C₄₅ , प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्बुवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; संक्षेपाद्बुवतो C₄₅ , संख्येपाद्बुवतो K₀₇ , संक्षेप बुवतो M 61a कोटिकोटि°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; कोटीकोटि° M 61a च परीमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; च परिमाणं C₄₅ (unmetr.) , परिमाणञ्च M 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; ××× C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ , °कीर्तितः K₈₂M 62c विंशकोटिषु गुल्मेषु] CK₈₂K₀₇E ; विंशकोटि विना गुल्मे M 62d ऊर्ध्वतस्त°] CK₈₂K₀₇E ; ऊर्ध्वतो त° M • रविः] CK₈₂K₀₇M ; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; प्रमाणं C₄₅ 63c ब्रह्माण्डं चा°] K₈₂ ; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₀₇M , ब्रह्माण्डाश्चा° C₀₂ , ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] C₉₄K₈₂ME ; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₀₇ 63d °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ , °कीर्तितः M 64b °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; ××मः C₀₂ 64c पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वं C₄₅ , पूर्ण K₀₇ , पूर्व M 64d मातरिश्वा] CK₈₂K₀₇E ; मातरिश्च M • °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °तथा C₀₂M 65a संक्षिप्य] CK₈₂K₀₇E ; संक्षिप्यः M 65b प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₀₇ ; प्राप्तं चौशनसं C₉₄ , प्राप्त*औशनसं C₀₂ , प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.) , प्राप्ताश्चोशनसं E 65c संक्षिप्य] CK₈₂K₀₇E ; संक्षिप्यः M 65d प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] CK₈₂K₀₇E ; प्राप्तश्च बृहस्पति M 66b सूर्यं] C₀₂E ; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₀₇ , सूर्य C₄₅M • त्रिंशत्स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त्रिंशत् C₀₂M 66c °विंशत्सहस्राणि] corr. ; °विंशहस्राणि C₉₄ , °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇M , °विंशत्सहस्राणि E 66d मृत्युं प्राह] CK₈₂K₀₇E ; मृत्यु प्राहः M

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्सहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।

67a °विंशत्°] E ; °विंश° CK₈₂K₀₇M 67b कीर्तितम्] E ; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇^{pc}M, कीर्तिताः C₀₂, कीर्तित K₀₇^{ac} 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂ME ; विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₀₇ 67d विंशत्सहस्रं] corr. ; विंशत्सहस्रं C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, विशत्सहस्रं C₄₅, त्रिंशत्सहस्रं M 68a अष्टादशसहस्राणि] CK₈₂E ; आष्टादशसहस्राणि K₀₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M 68c सारस्वतस्त्रि°] em. ; सारस्वता त्रि° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, सारस्वतास्त्रि° C₄₅, सारस्वत तृ° M • °धामाय] CK₈₂K₀₇ME ; omitted in K₈₂ 68d सहस्रदश] CK₈₂K₀₇E ; सहस्रदश M 69b भर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; भार° C₀₂, सन° M 69d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; अभाषत C₀₂, अभाषतः K₀₇E, मभाषतः M 70b अन्तरी°] CK₈₂K₀₇E ; अन्तरि° M 70c त्रय्यारुणिं] corr. ; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणि K₀₇ 70d अभाषत] C₉₄C₀₂K₀₇ ; अभाषतः C₄₅, स्वभावत K₈₂, मभाषतः M, ह्यभाषत E 71a त्रय्यारुणि°] corr. ; त्रय्यारुणि° CK₀₇, त्रय्यारुणि° K₈₂E, त्रय्यारुणि° M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; विप्रेन्द्र C₀₂M 71b धनंजय°] CK₈₂K₀₇ME ; धन° K₈₂^{ac} • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; °भाषतः C₄₅ME 72b °मुनिः] CK₈₂K₀₇E ; °मुनि M 72c कृतंजयाद्वि°] C₉₄K₈₂E ; कृतंजया द्वि° C₄₅C₀₂K₀₇, धनञ्जय द्वि° M • °श्रेष्ठ] CK₈₂K₀₇M ; °श्रेष्ठो E 72d ऋणंजय°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; ऋणंजय° C₄₅ • °महात्मने] CK₈₂K₀₇E ; °मभाषतः M 73a प्राप्तो] CK₈₂K₀₇ ; प्राप्तः M, प्राप्तौ E 73b महर्षिणे] CK₈₂K₀₇E ; महर्षिणः M 73c गौतमाच्च] CK₈₂E ; गौतमाश्च K₀₇, गौतमेन M 73cd भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा ह्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय E 74a राजश्रवास्त°] em. ; राजश्रव त° CK₈₂E, राजश्रव त° K₀₇, राजश्रव त° M 74c °शुष्मात्त°] CK₀₇ME ; °शुष्मा त° K₈₂ 74cd प्राप्तस्तृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; प्राप्त तृ° C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ME ; omitted in C₄₅ 75b वृक्षः] C K₈₂K₀₇E ; वृक्ष M • °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °भाषतः C₀₂ME

शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

75c शक्तिः पराशरं] CK₈₂K₀₇E ; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 75d जातू°] corr. ; जतु° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, तु° C₄₅, जंतु° M 76a द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु CK₈₂K₀₇M, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇, जतुकर्णा महर्षिणः C₀₂, जकर्णो महर्षिणं K^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 76d °मुनिः] CK₈₂K₀₇ ; °मुनि ME 77a °हर्षाय] CK₈₂K₀₇ ; °हर्षेण M, °हर्षणाय E 77b °बुद्धये] CK₈₂K₀₇E ; °बुद्धयः M 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; पुराणं सम्प्रकाशिता C₀₂ 77e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] CK₈₂K₀₇E ; हित्यथाय M 77f भूयः] CK₈₂K₀₇ ; भूय ME Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] CK₈₂K₀₇ ; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E